

Iň peýdaly derman: Taryh

Category: Kitapcy, Medisina

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Iň peýdaly derman: Taryh IÑ PEÝDALY DERMAN: TARYH

Türk(men)ler Anadoludaky ilkinji resmi dermanhanasyny 1206-njy ýylda Kayseride açdy: Göwher Nesibe soltan şypahanasy. Wagtyň geçmegi bilen dowamy-da geldi...

"Muhtesib" kim bilýärsiňizmi? Dermanlaryň agyrlygyny, arassalygyny we bozulyp bozulmandygyny barlaýan kişä aýdylýar... Seljuklylar ýaly osmanlylaram medisiny goraýan hekimlige arkalanýardylar. Teoriýa hemme zatdan ötri hassalanmazlyk esasynda işlenip düzüldi. Ilkinji nobatda iýip-içginiň kişiniň mizajyna göräligi üpjün edilýärdi. Näsaglara goşmaça iýmit hökmünde gök önümler, ir-iýmişler we şerbet berilýärdi. Hekimbaşylaryň dermanlyk ösümliklerini ýetişdirýän ýörite hususy bakja meýdanlary bardy.

Hekim tapylmaýan Anadoluda çaýyrdan-baýyrdan, dag-düzlerden ösümlikleri toplaýan derman taýýarlaýan aýallar bardy. Häzirki döwrüň "är-aýal dermanlaryny" ýaňsýlamaga synanyşmaň, bular Anadoly zenanyň münlerçe ýyllyk gadymy tejribesinden gelip çykan zat...

Şäherlerde bu iş bilen fondlar meşgullanýardy.

Mysal üçin... XV asyrda Bursa Darüşşifasy Wakfiyesinde derman taýýarlama işleri bilen baglanyşykly "Saýdalan", "Uşşaban" diýen unwanlar (derejeler) bardy. Hekimbaşy Salyh ibn Nasrullahyň XVII asyrda ýazan "Akrabadin" atly dermanlar baradaky kitabynda osmanlylarda derman işleri bilen meşgullanýanlara "işpeçýar" diýilýär. Uzak wagtlaýan bu at ulanyldy. Şol ýyllar Ýewropada dermanlar bakgallarda satylýardy...

■ "MISIR ÇARŞISI" BAZARYNYŇ AKTARLARY

Käbirleri melikeler tarapyndan gurlan şypahanalar (darüşşifalar) owaly bilen ýetim-ýesirlere, garyp-gasarlara, ýolagçylara mugt saglyk hyzmatyny edipdir. Osmanlyda babasilä (gemorroý), gabyz bolma, üsgülewük, ýanyklara melhemleri "aktar" (arapça "attar"/"müşk ýasaýjy" sözünüň türkçä geçen görnüşi) diýilýän ýörite topar taýýarlapdyr. Olaryň merkezi-de Stambuldaky her dürli dermanlyk ösümlikleriniň satylýan "Müsür çarşysy" bazarydy.

Aktarlar öz arasynda – müşkçüler, aktarlar, baharatçylar we kökçüler diýen toparlara bölünýärdi.

Girdeji normalary-da döwlet tarapyndan kesgitlenýärdi, kesgitlenen girdeji normasy beýleki pudaklardan ýokardady. Baharatçylaryň (hoşboý ysly goşundylary satýanlar) girdeji normasy 16% bolsa, çörekçilerde bu norma 4%-di!

Öwlüýä Çelebi XVII asyryň ortalarynda Stambulda iki müň aktar bolandygyny ýazýar.

■ DERMANHANA DÜKANLARY

Osmanlyda bugünkü manyda "dermanhana dükanlary" ("eczacı dükkânları") XVIII asyryň ortalarynda peýda bolmaga başlady. Ilkinji dermanhana takmynan 1757-nji ýylda açylan Stambul-Bahçekapydaky "Iki gaply dermanhanady". Ol iki ýüz ýyllap işledi... Şol wagtlar... Hekimbaşy tarapyndan geçirilen synagyň netijesinde dermanhana açmakçy bolýanlara "Dermanhana ussasy" unwany ýa-da "Dermanhana dükanyny açmaga idinnama" berilýärdi. Dermanhana düzgünlerini kadalaşdyrýan ýörite perman yokdy. Munuň sebäbi çuma keselidi. Emma... Beýogly raýonynda 1831-nji ýylda dörän ýangyn sebäpli "dermanhanalaryň sanyny ýigrimi başdan geçirmezlik" barada patyşanyň ýörite permany çykarylady. Soňky ýyllarda Harby medisina mekdebiniň (Askeri Tybbiye Mektebi) dermanhanaçylary taýýarlaýan synpynda (fakultetinde) diplomly dermanhanaçy taýýarlansa-da, bular diňe goşun üçin ulanyldy. Hekimbaşy Abdylhak Mollanyň teklibi bilen 1835-nji ýylda Maltepe harby hassahanasynyň (gospitalynyň) baş dermanhanaçysy Françesko Della-Suddanyň (Faik paşa)

ýolbaşçylygynda harby hassahanalar üçin gerekli lukmançylyk serişdelerini öndürmek maksady bilen “Askeri Ejzahaneýi Amire” guruldy. Goşuna gerekli derman serişdeleriniň we hasanyň (bint) ilkinji önümçiligi Krym urşy döwründe Sarayburny raýonyndaky Gülhana harby hassahanasynda ýola goýuldy.

■ **DERMANHANAÇYLARY TAÝÝARLAÝAN ILKINJI MEKDEP**

Awstriýadan çagyrylan aptekar Antoine Hoffmann 1838-nji ýylda Stambula gelip, Galatasaray İçoglanlar köşgünde mekdep açdy. Okuwyň möhleti üç ýyldy. On üç sany okuwçysy bardy. Sanynyň az bolmagynyň sebäbi-de, "dermanhanaçylar diňe halypa-şägirt ýoly bilen ýetişdirilýär" diýen düşüňjäniň agalyk sürýänligindendi. Osmanlyda dermanhanaçylary taýýarlamak baradaky kanunnama 1852-nji ýylda kabul edildi.

Mundan beýläk... dermanhanalardan başga ýerde dermanhanaçydan başga hiç kimiň hiç bir bahana bilen derman gerdejiklerini (tabletka), melhemleri, külke dermanlary, çalgyçlary we ş.m.-leri satmaga hukugy ýokdy.

Dokuz ýyldan soň 1861-nji ýylda kabul rdilrn “Beledî İspençiyarlık San'atının İcrasına Dair Nizamname” (“Dermanhanaçylyk sungaty baradaky düzgünnama”) arkaly ýekebara hünär hökmünde resmi taýdan ykrar edildi. Dermanhana dükanlary mundan beýläk diplomy dermanhanaçylary taýýarlap bilýärdi. Şeýle-de...

1885-nji ýylyň 7-nji maýy. “Ecza Ticareti Hakkında Nizamname” (“Derman söwdasy hakynda düzgünnama”) senagata we dermanhanaçylyga degişli himiki we medisina maksatly dermanlary satýan aktarlara "derman söwdagärleri" hökmünde at berdi.

XIX asyryň togsanynjy ýyllarynda Stambulda 260, Anadoluda 100-e golaý dermanhana dükany bardy. Şol wagtlar dermanhanalar resept kabul ediş we derman taýýarlaýyş bölümi-laboratoriýa ýaly iki bölümden durýardy.

Dermanhanaçylaryň derman önümçiligi birnäçe ýyllap dowam etdi...

■ **TÜRK DERMANHANAÇYLARY**

Osmanlyda derman taýýarlaýyş formulalarynyň beýan edilýän resmi derman kodeksi ýokdy, munuň deregne fransuz kodeksi ulanylýardy.

Dermanhanaçylar François Dorwaultyň 1844-nji ýylda çapdan çykan praktiki dermanhanaçylyk gollanmasy bolan “L'officine, Repertoire General de Pharmacie Pratique” kitabyndan peýdalanýardylar.

Türk diline ýekeje eser terjime edilipdi: dermanhanaçylary taýýarlaýan mekdebiň mugallymy maýor Hüseýin Sabriniň 1866-njy ýylda “Codex, Pharmacopee Francaise” atly fransuz dilinden terjime edilen kitabyň türkçe nusgasy “Düstur-ül-Edwiýe”...

Derman we dermanhanalar boýunça ilkinji žurnaly-da fransuzlar çykardylar: “Revue Médico Pharmaceutique”.

Osmanlyda ilkinji derman we dermanhanalar guramasy 1879-njy ýylda “Jemiýet-i Ejzajiýan der Asitane Adliýýe” ady bilen guruldy. Türkler kem-kemden bu pudaga aralaşyp, bäsdeşlik etmegi öwrenýärdiler. 1888-nji ýylda Stambulda iki türk dermanhanaçy bardy: Gumgapydakt Aly Kadri hem-de Jerrahpaşa Awrat bazaryndaky Arif Kalfa...

Stambulda 1890-njy ýylda 265 dermanhana bardy, diňe dördüsiniň eýesi türkdí: Fatihde Eşref Ybraýym, Ungapanynda Hamdi Ahmet, Karagümrükde Reşit Mämmet, Hasköýde Sait Mustapa...

1908-nji ýylyň iýul öwrülşiginden (Ikinji meşrutíýet) soň milli kapitally güýçlendirmek maksady bilen dermanhanaçylar Hamdi Ahmediniň, Ethem Pertewiniň we Beşir Kemalyň öňbaşçylygynda “Dewlet-i Osmaniýe Ejzajylary Jemiýeti” guruldy. Yzyndan...

Nail Halit (Tipi) 1911-nji ýylda türk dilinde “Eczacı Gazetesi” gazetini çykardy.

Ýagdaýlar üýtgeýärmidi?

Ittihatçylaryň Germaniýa ýakynlaşma syýasaty derman önümçiligi pudagyna-da ýiti täsirini ýetirdi. Mysal üçin XX asyryň başyndan başlap germaniýaly Ýulius Witing ýurdundan getiren (distilizirlenen suw çykarýan enjam, kompirmе ýaly) enjamlar bilen Gülhana synag hassahanasynda derman önümçiligine başlady.

Sarayburny raýonyndaky “Malzemeýi Sıhhiýeýi Askeriýe Imalathâne” (“Derman serişdelerini öndürýän harby kärhana”)

derman önümçiligi kärhanasynda goşuna gerekli derman gerdejikleri (aspirin, dower, kinin, opiata), infeksiyon suwuklyklar, çalgyçlar we sargy serişdeleri (perewýazka) hem-de hasalar (bint) öndürildi. Bu önümçilik kärhanalarynda dermanhanaçy Fridrih Huttneriň öňbaşçylygynda morfin we borniý kislotasy preparatlary bilen birlikde ýerli pagta süýümini we biýz matany ulanyp, sargy biýzi öndürildi.

Uruşda... häzir dünýäniň iň uly derman şereketlerinden bolan "Boehringer & Soehne (Boehringer Ingelheim)", "Bayer AG", "Meister Lucius (Hoechst)", "Caselle AG" ýaly nemes derman önümçilik firmalary osmanly bazaryna agalyk etdi...

■ JEDELLI SAKARIN OSMANLYDA

ABŞ-da 1878-nji ýylda tötänleýin oýlanyp tapylan tagam beriji sakariniň Osmanla gelişi täsin boldy:

Sakarın 1896-njy ýylyň 24-nji martynda "Saccharin" we "Saccharosin" ady bilen Osmanly döwletiniň Söwda ministrligi tarapyndan marka goragy astyna alyndy.

Nemesleriň "Fahlberg List" şereketiniň wekili A.Stok tarapyndan hasaba alnan bu emeli tagam beriji gerdejik görnüşinde gutulara, sellofan gapjagazlara gaplanyp satuwa çykarylady.

Emma... "Tybbiýeýi Mülkiýe we Syhhiýeýi Umumiýe" Mejlisi sakariniň zyýanly bolup biläýjek taraplaryny göz önüne tutup karar çykardy. Sakarin medisnada peýdaly-da bolsa, azyk önümlerinde şekeriň deregine ulanylmagy saglyga zyýanly bolup bilerdi. Munuň önüni almak üçin gümrük gullugy 1902-nji ýylyň 23-nji iýulynda "Rüsumat Emanetine" ýüz tutdy. 1903-nji ýylyň 14-nji fewralynda Döwlet Tanzimat müdirliginiň şurasý ("Şuraýy Dewlet-i Tanzimat Dairesi") toplandy, käbir çäklendirilmeler girizildi.

Germaniýa başlyklaýyn käbir ilçihanalar dessine herekete geçdi. "Bu näme diýildigi? Tanzimat we baglaşylan söwda şertnamalaryna ters gelýän bu ýagdaýy nädip kabul edip bilýärsiňiz?"

Tanzimat müdirligi ara girdi...

Şol iki arada Germaniýadaky dünýäniň ilkinji süýji tagam beriji sakarini öndürýän "Fahlberg List" şereketi Stambula lukmanlardan düzülen "ylmy delegasiýanyň" üsti bilen sakariniň hususanam süýjüli diabet keselinden ejir çekýän näsaglara peýdalydygyny delillendirýän maglumatnamalar ugratdy!

Netijede... Osmanly Dahiliýe nezareti (Içeri işler ministrligi) 1903-nji ýylyň 15-nji sentýabrynda sakarin hakyndaky kararyny osmanly welaýatlaryna ýollady: "Önümçiliginde hiç hili gadagançylyk we çäklendirme ýokdur!"

Ýöne resept boýunça satylmalydy! Iýip-içilýän zatlarda sakarini çay, kofe we şerbet (kompot) ýaly iýmitlerde ulanmaga rugsat berilýärdi. Beýleki bir tarapdan şeýle diýdiler: Çagalara ulanmak gadagan!

1908-nji ýylda Ženewada, 1909-njy ýylda Parižde sakarin bilen birlikde (sakgyç önümçiliginde) "Xylitol", (peýnir önümçiliginde) "Dulcin" ýaly süýji tagam berijileriň ulanylyşynyň gadagan edilmegi üçin geçirilen toplansyklara Osmanlydan hiç hili wekil gatnaşmady! Fransiýa ýaly ýurtlar emeli tagam berijileriň satyn alynmagy özüniň şeker önümçiligine zarba urjagyny aýdyp, muňa garşy çykdy. Osmanly sakarine garşy gönükdirilen tankydy bellikleri piňine almady.

Ençeme ýyl geçensoň... ilkinji nobatda peşew haltasynda we beýleki iç goşlarynda düwnük (rak) dörediji täsiriniň bardygy sebäpli 1977-nji ýyldan başlap käbir ýurtlarda gadagan ediljek wagtyna çenli nijeme ýyllar bardy...

■ ILKINJI FEMINISTKADAN ILKINJI WAKSINA KAMPANIÝASY

Mary Wortleý Montagu (1689-1762)...

Aristokrat iňlis maşgalasyndan çykan gyz. Çagalyk ýyllarynda goşgy ýazmaga başlady. Latyn dilini öwrendi. Özünden on bir ýaş uly syýasatçy Edward Wortleý Montaguýa aşyk boldy. Kakasynyň razylygyny almazdan oňa durmuşa çykdy. Käbir garaýyşlary sebäpli feminizmiň ilkinji tarapdarlarynyň biri hasaplanýar. 1716-njy ýylda Osmanly döwletine ilçi bolup giden adamsy bilen bile Stambula geldi. Çagalygynda ospa keseline ýolugypdy. Öz ýurduna heniz näbelli ospa waksinasynyň

Stambulda giňden ulanylýandygyna haýran galdy we dessine iki çagasyny waksinasiýa (привывка) etdirdi. Londona gaýdyp baransoň, hut özi ospa keseliniň waksinasyny iňlislere tanatdy.

“Korollyk synagy” ady bilen ölüm jezasyna höküm edilen alty tussaga sanjym edildi. Netije – şowly geçdi! Iňlisler waksinany ulanmaga başlady.

Gündogara şübheli göz bilen garaýan Fransiýa 1776-njy ýylda ospa waksinasiýasyny gadagan etdi. Ýalňyşandyklaryna münlerçe ýitgi berenlerinden soň düşünip galdylar...

Soner ÝALÇYN.

Terjime eden: Guwanç MÄMILIÝEW. Medisina